

İRAN'DA NEOLİBERALİZM VE SINIF FORMASYONU

*Neoliberalism and State Formation in Iran**

Kayhan Valadbaygi**

Çeviren: Ş. Furkan Ege***

Geliş Tarihi / Received: 20 Mart 2025

Kabul Tarihi / Accepted: 5 Nisan 2025

Valadbaygi, K. (2025). İran'da Neoliberalizm ve Sınıf Formasyonu. (Ş. Furkan Ege, çev.), Eğitim Bilim Toplum Dergisi, Cilt: 22, Sayı: 87, (Yaz 2024), ss: 45-68

45

Öz

İran'da devrim sonrası dönemin devletini açıklamaya girişen çoğu yaklaşım, 1979 devriminin istisnacı anlayışı ve/ya rantçı devlet teorisinin temel politik ve ekonomik ibrelerine yaslanarak, ulusal alana odaklanmakta ve bütünüleyici birlik olarak kapitalizmi önemsizleştirmektedirler. Bunların aksine bu makale, devleti, sermaye birikim sürecindeki rekabetin ürettiği toplumsal ilişkilerin bir yansıması olan, bir dizi kurumsal biçimler olarak tanımlamakta ve bu ulusal toplumsal ilişkilerin küresel toplumsal ilişkilerle etkileşimler yoluyla oluşturulduğunu tartışmaktadır. Bağlantılı şekilde, İran devletinin 1980'lerin sonundan beri belirgin kurumsal yeniden örgütlenmesini belgeleyerek, bu dönüşümün, devletin sınıfsal tabanındaki yeniden yapılanmanın bir sonucu olduğunu ileri sürmektedir. Makale ayrıca, bu sınıfsal yeniden yapılanmanın İran'ın—küresel ve yerel dinamiklerin etkileşiminin bir sonucu olarak şekillenen—neoliberalleşme süreciyle içsel olarak ilişkili olduğunu iddia etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Neoliberalizm; bütünlük/içsel ilişkiler; sermaye fraksiyonları; İran devleti; kurumlar; sivil toplum örgütleri.

* Valadbaygi, K. (2022). Neoliberalism and state formation in Iran. *Globalizations*, 1-15. doi:10.1080/14747731.2021.2024391

** k.valadbaygi@hum.leidenuniv.nl

***Yükseköğretim Uzmanı, Eğitim Sen, egefurkan@yandex.com

Abstract

Stemming from the exceptionalist understanding of the 1979 revolution and/or relying on the key political and economic characteristics of the rentier state theory, most explanations of the Iranian post-revolutionary state privilege national space and downgrade capitalism as a totalizing unity. In contrast, this article defines the state as a set of institutional forms reflective of social relations that are generated from contestations over the processes of capital accumulation, arguing that these national social relations have been constituted through their interaction with global social relations. Accordingly, by documenting a conspicuous institutional reorganization of the Iranian state since the late 1980s, it contends that this transformation is the consequence of the reconfiguration of the class basis of the state. The article maintains that this class reconfiguration is internally related to the process of Iranian neoliberalization which has been spawned as a result of the interaction of global and local dynamics.

Key Words: Neoliberalism; totality/internal relations; capital fractions; Iranian state; institutions; civil society organizations.

Giriş

1979 devriminin “istisnai” bir devrim olarak kavramsallaştırılması İran devletinin, kuramsal zeminde, “istisnai” bir oluşum olarak ele alınmasında büyük rol sahibidir.¹ Devrim sonrası dönemin devletini açıklamaya girişen çoğu yaklaşım hala rantçı devlet teorisinin politik ve ekonomik ibrelerine dayanmaktadır. Kimileri, devletin kuruluşundaki fikirlerin önemine dikkat çekerek, petrol gelirlerinin, devletin İran milliyetçiliği ve batı karşıtı duygularla soslanmış Şii siyasal İslam düşüncesine dayalı yaygın bir ideoloji inşa etmesini kolaylaştırdığını savunmaktadır (Abrahamian, 1993; Ghamari-Tabrizi, 2008; Martin, 2003). Diğer yandan kimileriye, İran’da yarı-otoriter/sözde demokratik devlet oluşumunda “devrimci seçkinlerin” çok bileşenli yapısının önemini vurgulayarak, petrol gelirlerinin paylaşımı hususunda ortaya çıkan gerilimlerin seçimler kanalıyla yatıştırıldığını ileri sürmektedir. (Ehteshami, 2017; Morady, 2011; Rakel, 2008). Siyaseti petrol gelirlerinin paylaşımı çerçevesinde ele alan düşünürlerin yer aldığı diğer bir çevreye göre ise, patron-müşteri ilişkilerini var eden kişisel ağlara (Arjomand, 2009; Sadjadpour, 2008) veya resmi kurumlar ile gayri resmi himayeci (*patronage*) ağların bileşimine odaklanılmalıdır (Buchta, 2000). Devlet ve toplum arasında belirgin ölçüde bir özerkliğin mevcut olduğunu varsaymanın yanında, bu açıklamalar, küresel dinamikleri geri planda bırakarak ulusal alana odaklanmaları hasebiyle metodolojik milliyetçiliğin gölgesinde kalmaktadır. Kevan Harris, yakın dönemdeki müdahalesiyle (2017), devrim sonrası İran’ın şekillenmesine toplumsal güçleri de dâhil ederek devlet ve toplumun birbirinden tümüyle ayrıştırılmasına haklı biçimde karşı çıkmaktadır ve aynı zamanda İran’ı diğer orta gelirli ülkelerle karşılaştırarak metodolojik milliyetçiliğin ötesine geçmeye çabalamaktadır. Bununla beraber, bu karşılaştırmalı çabalar

neoliberal küresel kapitalizmin benzer orta gelirli ülkelerdeki gelişmeleri nasıl şekillendirdiğini yeterince dikkate almamaktadır.² Başka bir deyişle, Harris'in refah devleti merceği seçkinlerin ve siyasi yapının anlamını abartırken, ezici iktidar yapısı ve bütünleştirici birliğiyle sosyal bir sistem olan kapitalizmin önemini hafife almaktadır (Burawoy, 2001: 1001–2).

Bu makalede İran devletini kavramsallaştırırken kapitalizmi ihmal eden yaklaşımlara karşı çıkılarak, sermaye birikiminin doğası ve ona eşlik eden sınıf formasyonunun özgüllüğüne ağırlık verilmektedir. Bu, devletin doğası ve biçimindeki değişiklikleri anlamak için sermaye birikiminin buyruklarını politik potansiyellerle ilişkilendirmek anlamına gelir (Ayubi, 1996: 14). Ancak bu yöntem de yalnızca ulusal sermaye birikimini ve iç politikadaki sınıf ilişkilerini referans olarak yapılamaz. Zira böyle bir yaklaşım metodolojik milliyetçiliği yeniden üretir. O halde, İslam Cumhuriyeti devletini bu çarpık tablodan kurtarmak, yerel dinamiklerin ve iç etkenlerin ağırlığına hassasiyetle yaklaşırken İran'ı küresel kapitalizmin geniş ölçekli hareketi ve eğilimlerinin içerisinde konumlandıran ilişkisel yöntemle mümkündür. Bir kavram olarak devleti, *içsel ilişkiler felsefesi* temelinde ele alarak, 1988'de sona eren Irak savaşının ardından, İran devletinin belirgin bir kurumsal yeniden yapılanma geçirdiğini ortaya koyuyorum. Bu dönüşümü, devletin sınıfsal tabanının—İran'ın neoliberalleşme sürecine içsel olarak bağlı olan—yeniden şekillenişinin sonucu olarak tartışmaya açıyor ve iddia ediyorum ki makale, İran devletinin kavranmasında neoliberalizmin önemini ortaya koymaktadır ve böylece, din, kaynak zenginliği, himayeci ağlar, liderlik türleri ve kurumsal düzenlemeler gibi ülke içinde ortaya çıkan olumsal [*contingent*] etkenleri büyük ölçüde devlet biçimine atfeden istisnacı çerçevelere ve metodolojik milliyetçiliğe bir itiraz geliştirmektedir.

Tartışma üç bölüme ayrılmaktadır. İkinci bölüm, devleti ve neoliberalizmi içsel ilişkiler felsefesi doğrultusunda kavramsallaştırmaktadır. Üçüncü bölüm, İran'daki neoliberal reformları küresel neoliberalizmin daha geniş bağlamına yerleştirerek, yerel ve küresel etkenlerin bir sonucu olan sermaye birikim sürecindeki dönüşümlerin devletin sınıfsal temelini nasıl değiştirdiğini ortaya koymaktadır. Dördüncü bölüm ise, egemen sınıfın içinden yükselen fraksiyonlar arasındaki çatışmaların bir ürünü olan kurumsal yapıdaki dönüşümü açığa çıkarmak için devlet kurumlarının yeniden organizasyonunu belelemektedir.

Makalenin odağında devlet politikası olması hasebiyle, sermaye fraksiyonları arasındaki rekabete özel ilgi gösterildiğini belirtmek gereklidir. Dolayısıyla,

sermaye ve madun sınıflar arasındaki mücadele sadece yeri geldikçe tartışmaya konu edilse de bu, bu mücadelenin kapitalist yapılanma ve devletin yeniden örgütlenmesi süreçlerindeki rolünün göz ardı edilmesi gerektiği anlamına gelmemektedir.

Devletin ve Neoliberalizmin Kavramsallaştırılması

Marks'ın devlet kuramında iki husus oldukça kritiktir: (i) siyasi kurumların konumlandığı özgül sosyal ve ekonomik sistemin koşulları, (ii) siyasi kurumlar arasındaki ilişki, bu kurumların sahip olduğu güç ve yönetici sınıfın ayrıcalıklı konumu. Zira, Marks'ın yönteminde “izlenen yol bütünden içeriye ilerler” (Ollman, 2003: 201), dolayısıyla öncelikli olan sınıflı kapitalist toplumun doğasını anlamaktır. Marks, devleti, kapitalizmin bir boyutu olmakla birlikte, aynı zamanda “sermaye sınıfının bir görünümü, bu sınıfın eylediği bir şey” olarak görür (Ollman, 2003: 202). Birlikte düşünüldüğünde, devlet, sermaye birikim sürecine ve sermaye sınıfının çıkarlarına içsel olarak bağlıdır. Bir *ilişki* olarak devlet, toplumsal artık ürün üzerindeki rekabet neticesinde ortaya çıkan tarihsel belirlenimli toplumsal bir formdur ve bu yüzden her zaman toplumun sınıfsal yapısını betimler, muhafaza ve müdafaa eder (Hanieh, 2013: 8). Bağlantılı olarak, devletin yalnızca eylemleri değil, aynı zamanda bu eylemlerin meydana geldiği özel biçimler de devletin kapitalist sınıfının ve onun çıkarlarının doğasına içsel olarak bağlıdır (Ollman, 2003: 202).

Devletin bu tanımı içsel ilişkiler felsefesinin ontolojisi üzerine kurulmuştur. Toplumsal gerçekliğin bu tasavvurunda sosyal hayatın—bir organik birliğin farklı parçaları olarak ele alınan—tüm alanları arasında “içsel bağıntılar” bulunur (Ollman, 2003: 25–27). İlişkisel parçalar arasındaki etkileşimler ve değişimler bütünün kendine özgü niteliklerini teşkil eder, ama aynı zamanda bütün, “parçaların toplamından daha fazlasını ifade eder ve zamanla tekrar, o vakte kadar kendisini temelden etkilemiş süreçlerin üzerinde başlıca bir tesir haline gelir” (Ollman, 2003: 10–1; ayrıca bkz. McMichael, 1990). Demek oluyor ki, bütün, bir *a priori* oluşum olmaktan ziyade *oluşagelen bütünlüktür* ve asla tamamlanmaz.

Yukarıdaki ontolojik pozisyondan yola çıkarak, kapitalizm bir bütünlük olarak kabul edilmektedir. Kapitalizm, evrenselleşme yönünde durmaksızın çaba sarf ederken, her zaman ülkelere ve bölgelere özgü düzenlemeler üretir. Bununla birlikte, kapitalist üretim tarzının yapısal çelişkileri periyodik krizler doğurur. Kapitalizmin eşitsiz coğrafi gelişimi sayesinde krizi ötelemenin ve aşmanın bir yolu mekânsal yeniden örgütlenmeden geçmektedir (Harvey, 2006: 416–38). Geçtiğimiz on yıllarda, 1974-82 yılları arasındaki küresel ekonomik çöküşten

kurtulmak için küresel ekonomide üretim ve finansın uluslararasılaştırılması süreci başlatıldı ve böylelikle Fordist üretimin yerini küresel değer zincirleri aldı. Bu küresel birikim modelinde, gelişmekte olan ülkeler ihracata dayalı sanayileşme üzerinden küresel değer zincirlerine katılma yoluna giderek ithal ikameci sanayileşmeyi (İİS) terk ettiler.

Küresel maddi yeniden örgütlenmenin gerçekleşmesini kolaylaştırabilmek adına neoliberalizmin—bir dizi politika olarak—tüm ekonomik faaliyetlerin düzensizleştirilmesini teşvik edeceği öngörülmüştür (Hanieh 2011: 82). Fakat neoliberalizm, ne Batılı entelektüellerin ve siyasetçilerin geliştirdiği birtakım fikirlere ve politikalara (örn. Harvey, 2005; Klein, 2007; Ong, 2006), ne de kapitalist gelişmenin ilk kez Birleşik Devletler ve Avrupa ekonomisinde ortaya çıkan yeni bir evresine indirgenebilir (örn. Duménil ve Lévy, 2004; Robinson, 2001).³ Neoliberalizmin bu “geleneksel” Marksist ve post-yapısalcı okumaları John M. Hobson’un adlandırdığı şekilde “sübliminal Avrupa merkezçiliği” yeniden üretme riskini beraberinde getirmektedir (2007: 93). Gelişmekte olan ülkelerde 1970’ler sonrasının ekonomik kriziyle karşılaşan egemen sınıfın bazı mensupları sermaye birikimini canlandırmak ve sınıf düzenini yeniden yürürlüğe koymak ve dengelemek umuduyla yeni alternatif kalkınma stratejisiyle bağlantılı neoliberal politikaları devreye soktular. Bu, küresel neoliberalizmin ne Kuzeyli bir ideoloji ya da siyasetin bir izdüşümü olduğu, ne de küresel Kuzeyin iç dinamiklerinin bir yan ürünü olduğu anlamına gelmektedir (Connell ve Dados, 2014: 124). Bilakis, *oluşagelen bütünlük* nosyonuna dayanarak, bu süreç, hem gelişmiş kapitalist devletler hem de gelişmekte olan ülkelerde bahsi geçen basınçlar ve kriz eğilimlerinin üstesinden gelmek için küresel ekonomiyi aktif biçimde yeniden inşa etmek yoluyla “küresel ölçekteki ekonomik ve toplumsal ilişkilerin yeniden örülmesidir” (Connell ve Dados, 2014: 124).

Yine de yerel sınıf yapısının özgüllüğü ve dolayısıyla muhtelif sermaye fraksiyonları arasındaki dikey uzlaşmaz çelişkilerin yanı sıra aşağıdan sınıf mücadeleleriyle muhatap olan neoliberalleşme sürecinin çıktıları ne önceden belirlenmiş ne de kaçınılmazdır. Üstelik bu bağlamda, jeopolitik çekişmeler, neoliberalizmle bağlantılı uluslararası sermaye hareketini derinleştirmek yahut önünü kesmek için farklı kapitalist kesimler ve devletler tarafından araçsallaştırılmaktadır. Neticede, verili bir toplumda kapitalizme yönelik, doğası gereği çatışmalı biçimde işleyen neoliberal tadilatın nihai ürünü olarak ortaya çıkan şeyle r, evrensel ortak özellikler taşıyalar da, biricik ve ekseriyetle melezdir [*hybrid*].⁴

Oluşagelen bütünlüğün aktif bileşenleri olan sermaye birikim süreci ile devletin doğası ve işlevleri hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde kayda değer biçimde dönüşüme uğramıştır. “Yaygın” görüşün tersine neoliberalizm, devletin edimleriyle kurduğu bağlar nedeniyle hiçbir zaman devlet karşıtı bir arayış olmamıştır. Devlet ve onun aktörleri “müsrif”, “çıkarıcı” veya “irrasyonel” olmakla itham edilirken, devlet, çelişkili biçimde, neoliberal reformların başat yüklenicisi olarak görülmektedir (Davies, 2018: 273–4). Devlet, genel manada, zaten kapitalizmin müdafaasına adanmış olduğu için kapitalist tahkimatın bir biçimi olan neoliberalizm, bu nedenle, devlet kurumlarının farklı ve özel bir yöne kanalize edilmesini talep etmektedir (Davidson, 2017: 618). Dolayısıyla neoliberal pratikler, “devlet kurumlarını geri çekmek veya kamusal ve özel aktörleri parçalanmış piyasaların nizamına tabi kılmak”tan ziyade yeni kurumsal kapasiteler ve denetim mekanizmaları yaratmak, meşrulaştırmak ve yönetmeyi hedeflemektedir (Konings, 2012: 618). Bir diğer dikkat çekilmesi gereken husus şudur ki devlet kurumları salt resmi aygıtlara indirgenmemelidir. Sonuçta, devletin resmî kurumlarının yeniden örgütlenmesine yönelik girişimlerin yanında, sivil toplum örgütlerinin “kılcal ağları” (yayınevleri, gazeteler, dergiler, süreli yayınlar, haber mecraları vd.) egemen sınıflar tarafından neoliberal dönemde sınıf gücü stratejisinin tezahür ettiği mecralar olarak araçsallaştırılmaktadır.

Geniş anlamda ifade edilirse, neoliberalizmle birlikte küresel Kuzey’de İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sınıfsal uzlaşların bertaraf edilmesi ve refah devleti kurumlarının dağıtılmasına öncelik verilmişken, Küresel Güney’de ise egemen sınıflar, nüfusun en yoksul katmanlarına sağlanan gıda yardımları ve diğer sübvansiyonların ortadan kaldırılması, yoksullar ve işçi sınıfının mücadeleleriyle kazanılmış olan kamu sektörü ve devlet işletmelerindeki iş güvencesine son verilmesi çabaları içerisinde olmuştur. Bu amaçların gerçekleşmesi için, daha önce hâkim olan devlet kapitalizminin kurumsal biçimlerinin—devletin rolünün iyi yönetim ve verimlilik adına yeniden tanımlanması aracılığıyla—yeniden düzenlenmesi ve yeni formlarla ikame edilmesi hedeflenmiştir. Yani her yerde “iyi yönetim”, “hesap verilebilirlik” ve “şeffaflık” noktasında bir uğraş söz konusuyken, farklı toplumların özgül sınıfsal yapıları ve sınıf gücü dengeleri içinde biricik biçimler alan neoliberal devletin katıksız bir örneği yoktur.

Peki, yukarıdaki tartışma İran’da devletin kavramsallaştırılmasına nasıl katkıda bulunur? İran devleti, kurumsal biçimleriyle—İran toplumu içinde—sermaye birikimi ve sınıf formasyonundan açığa çıkan toplumsal ilişkileri yansıtmaktadır. Ancak bu toplumsal ilişkiler, İran’ın neoliberal küresel

kapitalizm ile ilişkilerinin bir sonucu olarak kurulmuştur. Bu ilişkiler birbirine içsel olarak bağlı olduğu için, küresel ekonomi, İran'ın petrol gelirleri üzerinde dışsal bir etki olarak değerlendirilmemelidir. Benzer şekilde, küresel neoliberalizmin geniş alanından ayrık, kendi içine hapsolmuş bir takım toplumsal ilişkilerden ibaret bir İran düşünülmemelidir. Keza, kurumsal ve siyasi ilişkilerin neoliberalizmden kısmen bağımsız biçimde yürütülmesi istenmeyen bir durumdur, çünkü bu ilişkiler üretim ve toplumun yeniden üretimi dolayısıyla yeniden inşa edilmektedir. Başka bir deyişle, İran devletinin kurumsal yapısını anlamak için, öncelikle neoliberalleşme sürecini ve bu sürecin karşıt toplumsal sınıf güçleri arasındaki kaygan dengelere etkilerini incelemek gerekmektedir. Bu bakış açısı, İran devletine yönelik rantçı devlet teorisi, seçkin temelli yaklaşımlar ve yeni-himayeci (neo-patrimonial) analizlerden iki sebeple köklü biçimde farklı ve kavramsal açıdan daha işlevlidir: İlk olarak, toplumları ve devletleri, tıpkı masa üzerinde rastgele çarpışan bیلardo topları gibi birbirlerine etki eden, bağımsız ve kapalı kümeler olarak gören yaklaşımlardan farklıdır. İkincisi, İran'ın devlet formundaki değişiklikleri sermaye birikiminin gereklilikleriyle ilişkilendirerek, bu değişikliklerin yalnızca himayeci ağların seçkinler eliyle yeni-himayeci biçimde yeniden düzenlenmesi şeklinde kavramsallaştırılmasına karşı çıkmaktadır.

Sonraki iki bölümde, ilk olarak, sınıf formasyonu süreçlerindeki büyük değişimleri gösterebilmek için İran'ın egemen sınıflarına özel olarak odaklanarak İran'ın neoliberalleşmesini küresel kapitalizmin geniş bağlamı içinde ele alacağım. Akabinde, neoliberalizmin İran'da hayata geçmesinin ardından egemen sınıfın yeniden dizilişinin bir sonucu olarak yeni kurumların inşasını ve mevcut kurumların değişen faaliyetlerini inceleyeceğim. Devlet kurumları aynı zamanda bazı sivil toplum kuruluşlarını da içerdiği için, sivil toplum örgütlerinin nasıl bu sermaye fraksiyonları arasındaki çatışmanın bir parçası haline geldiğini göstereceğim.

Günümüz İran'ında Neoliberalleşme ve Sınıf Formasyonu

Devlet kapitalizminin bir örneği olarak Şah'ın 1970'lerdeki modernleşme projesi, Batı'nın finansal ve teknolojik kaynaklarına ve donanımına dayanan bir ağır sanayi altyapısı inşa etmeye yönelik tasarlanmıştı. 1979 devrimi egemen sınıfı yenisiyle ikame etmesine rağmen toplumun bu sosyo-ekonomik temelini yok etmedi. Dolayısıyla, devrimin ilk on yılında (1979-89) ABD ile düşmanlığa ve “ezilenlerin” devleti olma şiarına rağmen İİS'ye dayalı kalkınma anlayışı daha da genişledi. Bağlantılı şekilde, tabandan yükselen talepler ve mücadeleler nedeniyle devrimci yönetim, yoksul kesimi ve işçi sınıfını gözeten temel yaşam gereksinimlerine yönelik sübvansiyonlar ve iş

güvencesi için birtakım düzenlemeler yaptı. Yine de bu düzenlemeler, egemen sınıfın varlıklarına el konulmasının akabinde ortaya çıkan iki fraksiyonlu yeni yönetici sınıfın çıkarları karşısında ikincil plandaydı. Devrimden kısa bir süre sonra bu varlıkların bir kısmı hükümetin kontrolüne geçti ve “devlet mülkiyeti” (*bakhsh-e dolati*) kategorisine alındı. Bu, işletmelerin ve devlet bürokrasisinin büyük bölümünün yönetimini eline alan ve ekonomide radikal bir devlet müdahaleciliğini savunan bir *devlet idarecileri tabakasının* doğmasına yol açtı. Diğer yandan, kamulaştırılan işletmeler ve mal varlıkların geriye kalan kısmı ise Mustazaflar Vakfı gibi yeni kurulan devrimci kuruluşlara (*bonyadlar*) devredildiler ve “hükümet dışı kamu mülkiyeti” (*bakhsh-e omumi-e ghare dolati*) adı altında sınıflandırıldılar. Doğrudan *İmam*’ın⁵ kontrolünde olan bu işletmeler, varlıkların “ezilenler” arasında bölüştürülmesi için hükümet denetiminden ve vergiden muaf bırakıldılar.⁶ Devrimci kuruluşlar ve geleneksel çarşı (*bazaar*) piyasasını elinde bulunduran tüccar sınıf arasındaki yakın bağlar neticesinde *vakıf-çarşı* (*bonyad-bazaar*) *odağı* ikinci bir iktidar kanadı olarak ortaya çıktı (Valadbaygi, 2021: 317).

Kalkınma projesinin ara ve yatırım mallarının ithalatı yoluyla finanse edilmesi, yalnızca 1980’lerin İİS’ye bağlı borç krizleri sebebiyle değil, aynı zamanda ABD’nin yaptırımları ve petrol altyapısının Irak Savaşı sırasında zarar görmesi sebebiyle zora girmişti. Bu dışsal ve içsel etkenler büyük bir ekonomik krize yol açtı ve bu yüzden 1980’lerin sonuna gelindiğinde ekonominin temelden yeniden yapılandırılmasını kaçınılmaz hale getirdi. Devlet idarecileri sınıfından bazı etkin kesimler ihracata dayalı sanayileşme yoluyla yeni küresel ekonomiye eklemlenmeyi elverişli bir kalkınma stratejisi olarak gördüler. Bu kesimler hükümet içindeki devletçi yaklaşımı ve eski tip kalkınma anlayışını savunmaya devam edenleri saf dışı bırakmak için vakıf-çarşı odağıyla stratejik bir ittifak kurdular (Ehteshami, 1995: 102; Hamshahri, 1996). Bunun sonucunda neoliberalleşme süreci, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın Haziran 1990’da kabul edilmesiyle uygulamaya konmuş oldu. Neticede, Ekber Haşimi Rafsancani (1989’dan 1997’ye kadar cumhurbaşkanı) ve Muhammed Hatemi’nin (1997-2005 arasında cumhurbaşkanı) peş peşe gelen hükümetleri sırasında bir takım neoliberal reformlar hayata geçirildi. Bu politikalar, retoriğin ve amaçların farklı olmasına rağmen, Ahmedinejad’ın 2005 ve 2013 yılları arasındaki cumhurbaşkanlığı döneminde de devam etti (neoliberalleşmenin ikinci evresi).

Neoliberalleşmenin bu iki evresi sermaye birikim sürecini önemli biçimde değiştirdi ve sonuçta egemen sınıfın iki fraksiyonunun bileşimini yeniden şekillendirdi. Kavramsal tartışmayı hatırlarsak, bunun anlamı, İran’ın

neoliberalleşmesi ve yeni sınıf yapılanmasının yalnızca ulusal ölçek ibreleriyle yorumlanamayacağıdır. Aynı derecede, bu politikaları yönlendiren unsurun devrimden sonra himayeci ağların “seçkinlerin” güdümünde yeniden oluşturulması değil, sermayenin gereklilikleri olduğunu belirtmeden geçemeyiz. Son olarak, teorik çerçevede tartışıldığı gibi, İran’ın devrim sonrası sınıf yapısının özgüllüğünü ve sınıf güçleri arasındaki dengelerin hangi yollarla reformların yönelimlerini etkilediğini dikkate almak durumundayız.

1998-2005 yılları arasındaki Rafsancani ve Hatemi yönetimi altında birinci neoliberalleşme evresinin başat sonucu devlet idarecileri tabakasının *uluslararası odaklı sermaye fraksiyonuna* dönüşmesidir. Bu dönüşüm, Rafsancani yönetimi sırasında 391 devlet işletmesinin özelleştirilmesi (Khalatbari 1994: 188–189) ve benzer birçok kuruluşun öz yeterlik kisvesi altında yeni kurulan grup şirketlerine devredilmesiyle başlamıştır. Bu şirketlerin hükümet denetimi dışındaki işletme grupları olarak tanınmasıyla birlikte bankacılık sistemindeki yatırım şirketleri ve emeklilik fonu yatırım firmaları birçok devlet işletmesini bünyelerine kattılar. Örneğin, Ulusal Kalkınma Grup Yatırım Şti., Sosyal Güvenlik Yatırım Şti. ve Kamu Çalışanları Emeklilik Fonu günümüzde onlarca holding ve yüzlerce yan kuruluşla birlikte ülkenin en geniş yelpazeli grup şirketleri arasındadır. Ayrıca, Hatemi hükümeti 339 devlet işletmesini daha özelleştirmiş (İran Özelleştirme Kurumu web sitesi, tarih yok) ve yasanın izin verdiği sektörlerde yeni özel şirketlerin kurulması için lisans sağlamıştır (Harris, 2013: 53). Bu zaman aralığında, İran Ulusal Petrol Şirketinin devlet sermayesiyle fakat özel şirket olarak faaliyet sürdüren yüzden fazla yan firması kuruldu (Maloney, 2015: 394–96). Bazı özel mülk sahipleriyle birlikte bu sermaye fraksiyonu, gerçekte bazı bürokratlar ve yakınları da dâhil olmak üzere çeşitli bakanlıkların ve hükümet kuruluşlarının iştirakleri olan çokça “yarı özel” firmadan oluşmaktadır.

Neoliberalleşme süreci, Ahmedinejad’ın cumhurbaşkanlığı altındaki (2005-2013) ikinci aşamada, devrimci kuruluşlar (*bonyadlar*) ve silahlı güçler lehine yön değiştirdi. Rehber’in, —özelleştirme projesi adı altında— devlet işletmelerinin “hükümet denetimi dışındaki kamusal oluşumlara ve organlara” devredilmesine izin veren 2006 yılındaki kararnamesinin ardından birçok büyük devlet işletmesinin payları Devrim Muhafızları, Besiç ve diğer silahlı güçlerle bağlantılı olan yüklenici firmalara, kooperatiflere, bankalara, finans grupları ve emeklilik fonu yatırım şirketlerine devredildi. Mustazaflar Vakfı, İmam Humeyni Fermanı İcra Kurulu (Setad), İmam Rıza Vakfı ve Şehitler Vakfı, benzer şekilde büyük devlet işletmelerinden pay alarak ekonomik faaliyetlerini genişlettiler (ICCIMA, 2012: 39–40). Devrim Muhafızlarının mühendislik

şirketi Ghorb, yabancı şirketlerin nükleerle ilişkili uluslararası yaptırımlar nedeniyle ülkeyi terk etmesinin ardından kazançlı teklifsiz sözleşmeler alarak hacmini büyüttü. Silahlı güçler ve vakıflara bağlı grup şirketlerinin toplam piyasa paylarının ülke GSYH'sinin en az yüzde 40'ına tekabül ettiği tahmin edilmektedir (Valadbaygi, 2021: 321). Neoliberalleşmenin ikinci evresinde, silahlı güçlerin ekonomi içinde yükselmesiyle, çarşı daha da marjinal bir pozisyona itildi. Bu dönüşümlerin bir sonucu olarak vakıf-çarşı odağı, son kertede, benim *askeri-vakıf kompleksi* adını verdiğim yapıya evrildi. Bu noktada her bir sermaye fraksiyonunun birikim stratejisi incelenmelidir.

Petrol rantı ve ihale güvenceleri için çeşitli bakanlıklar ve hükümet organlarıyla yakın ilişkiler sürdüren uluslararası odaklı sermaye fraksiyonun bekası, devletin yürütme organı, yani hükümetin kontrolüne derinden bağlıdır. Ancak, bu fraksiyonun hükümet kontrolünü alması halkoylarını gerektirdiği için öyle kolay değildi. Bu fraksiyon, ulusal pazarda askeri-vakıf kompleksiyle rekabet etme gücüne bir dereceye kadar sahip olsa da ihracata dayalı sanayileşmeyle uyumlu şekilde, Batı sermayesinin ve özellikle Avrupa sermayesinin küresel değer zincirlerine eklenmeyi uzun vadede mevcudiyetinin bir garantisi olarak görmektedir. Bu amaç doğrultusunda, ne zaman hükümetin kontrolünü eline alsa ABD ve Avrupa Birliği'ne yönelik uzlaşmacı bir dış politika izlemektedir. Yine bu fraksiyon, uzun vadeli yabancı yatırım garantisi sağlayan İran ve P5+1* ülkeleri arasındaki 2015 tarihli Ortak Kapsamlı Eylem Planı'nın arkasındaki temel güçtü. Çok sayıda devlet işletmesinin hala özelleştirilmemiş olduğunu bilen uluslararası sermaye fraksiyonu, Batılı şirketlerle mevcut iş ilişkileri aracılığıyla bu firmaları kendisine katmayı tasarlamaktadır (Valadbaygi, 2021: 321–2).

Diğer yandan, silahlı güçler ve vakıflardan oluşan ekonomik güç, işgücü piyasalarının serbestleştirilmesini benimsemekte ve bazı büyük devlet işletmelerinin kontrolü için özelleştirme mekanizmalarından nemalanmaktayken, yabancı sermayenin ülkeye girişini engelleyerek ulus-ötesi şirketlerle (TNC'ler) işbirliği politikalarını reddetmektedir. Bu politika çerçevesinde askeri-vakıf kompleksi, başta ABD olmak üzere Batı'yla uzlaşma hamlelerini mütemadiyen sabote etmiştir. Askeri-vakıf kompleksi başlangıçta, “ekonomik direnç” ve “öz yeterlik” adı altında ulusal piyasalarda yükselişine öncelik vererek, tüm iktisadi sektörlere yönelik ekonomik genişlemesini nükleer etkinlik üzerindeki uluslararası baskılara cevaben meşrulaştırmak için Ahmedinejad'ın Batıya yönelik saldırgan dış politikasından faydalanmıştır. Çin'in ekonomik yükselişi ve Rusya'nın jeopolitik bir güç olarak yeniden doğuşu, bu fraksiyonun, İran'ın Batı merkezli dünya düzenine eklenmesinin

önünü kesme girişimlerine ayrıca katkı sunmuştur. Trump yönetiminin İran'ın petrol ihracatını engelleyen ve Avrupa sermayesini İran'dan çekilmeye zorlayan saldırgan politikaları da İran'ı son yıllarda Çin ve Rusya eksenine biraz daha yakınlaştırmıştır (Valadbaygi, 2021: 322–3).

Yukarıdaki tartışma, kapitalist sınıfı üretim araçlarının “yasal” sahibi olarak tanımlayan geleneksel Marksist tanıma karşı çıkmakta (Ollman, 2003: 199) ve “özel” sermaye ve “devlet” sermayesi arasındaki ikiliğe keskin bir itiraz geliştirmektedir.⁷ Bunu akılda tutarak, İran sermaye sınıfının uluslararası odaklı sermaye fraksiyonu ve askeri-vakıf kompleksinden oluştuğunu ileri sürmekteyim. Her iki fraksiyon da kısa vadeli sözleşmelerin yaygınlaştırılması ile işçi sınıfını sömürerek artı değer genişletilmesine, küçük işletmelerin iş kanunu hükümlerinin dışına atılmasına, son yıllarda çocuk işçiliğin yaygınlaşmasına hizmet etmektedir (Valadbaygi, 2021, p. 324). Onları birbirinden ayıran nokta benimsedikleri farklı birikim stratejileridir. Bu birikim stratejileri ise sermayenin uluslararası hareketinin ilerleyişi ve bağlantılı jeopolitik gerilimler ve küresel dinamiklerin içinde veya karşısında konumlandırılmadığı müddetçe tam anlamıyla kavranamaz. Bu tartışma ışığında, İran'ın gelişme modeli, ithal ikameci sanayileşme ve ihracata dayalı sanayileşme anlayışlarından etkilenen ve rekabet eden iki birikim stratejisinin birleşimidir. Gelişmenin bu özel biçimine “melez [*hybrid*] neoliberalizm” adını veriyorum. Teorik tartışmamızı tekrar hatırlarsak, denebilir ki geçtiğimiz on yıllarda küresel kapitalizm ve İran'ın sınıfsal yapısı arasındaki etkileşim neoliberalizmin bu özel biçimini yaratmıştır.

Bu noktaya dek, neoliberalleşme sürecinin sermaye birikiminin doğasını farklılaştırdığını ve İran'da devletin sınıfsal tabanını yeniden yapılandırmış olduğunu ortaya koydum. Sonraki bölümde son dönemde İran devletinin kurumsal yapısının yeniden düzenlenmesini belgelemek amacıyla devlet formunun bu yeni biçimine kavuşturulması ile neoliberalizm arasındaki içsel bağlantıları inceleyeceğim.

İran Devlet Kurumlarının Yeniden Örgütlenmesi

Devlet, sermaye birikim süreci ve kapitalistlerin sınıf çıkarlarına içsel olarak bağlı bir dizi kurumsal biçimden oluşur. Ekonomik alandaki herhangi bir yeniden yapılanma ve sermaye sınıfının takip eden dönüşümü devlet kurumlarında ifadesini bulur. Yukarıda görüldüğü gibi, küresel ve yerel dinamiklerin etkileşiminin bir ürünü olan İran'ın neoliberalleşmesi, ortaya rekabet eden iki ayrı sermaye fraksiyonu çıkarmış ve egemen sınıfın bileşimini temelden değiştirmiştir. Kısaca göstereceğim gibi, kendi çıkarlarını

gerçekleştirme sürecinde uluslararası odaklı sermaye fraksiyonu ve askeri-vakıf kompleksi, devlet kurumlarının yeniden yapılandırılması sürecine dâhil olmuşlardır. Bu, 1990 sonrası İran'da, devlet formunun, himayeci ağlar, kaynak zenginliği ve liderlik biçimleri gibi olumsal [*contingent*] faktörlerin bir çıktısı olmaktan ziyade, neoliberalleşme süreci ve ona bağlı sınıf formasyonunun bir yansıması olduğunu ima etmektedir. İran'da neoliberalleşme, içeriden doğan bir fenomen olmadığı için, devlet biçimindeki değişim de aynı şekilde yalnızca içsel etkenlere ve yerel dinamiklere indirgenemez.

Devletin en yetkin kurumları Rehberlik Makamı, Cumhurbaşkanlığı ve Meclis'ten (Parlamento) oluşur. Rehber'in geniş yetkilerle donatılmış ömür boyu görev süresi⁸ vardır. Bu yetkilere silahlı kuvvetler komutanları, devrimci kuruluşların (*bonyadlar*) başkanları, İran İslam Cumhuriyeti Radyosu yönetimi, Anayasa Koruyucular Meclisi'nin İslam hukukçularından oluşan altı üyesi⁹ ve başkaca organlar gibi (Anayasa'nın 110. Md., 2010) seçimle belirlenmeyen organları atama ve görevden alma yetkisi dâhildir. Diğer yandan, Cumhurbaşkanlığı (hükümetten sorumlu) ve Meclis dört yılda bir yapılan seçimlere tabidir. Geniş anlamda, Rehber'le olan yakın bağları dolayısıyla askeri-vakıf kompleksi atanmış kurumların çoğunu elinde tutarken, uluslararası odaklı sermaye fraksiyonuna seçilmiş kurumlar için mücadele etmek düşmektedir.

Devrimin ilk on yılında, Rehberlik Makamı, iktidar kanatları arasında bir denge rolü oynamıştı. Şimdiki Rehber ise o zaman, vakıf-çarşı odağının kilit bir mensubuydu. Bu odağın 1990'lardan beri peyderpey askeri-vakıf kompleksi içine kayması Rehberlik Makamı'nı bu fraksiyon için hayati hale getirmiştir. Aslında, askeri-vakıf kompleksinin çıkarları, neredeyse bütün atanmış kurumların yöneticilerini belirleme yetkisine sahip olan Rehber'de cisimleşmiştir. Uluslararası odaklı sermaye fraksiyonunun Cumhurbaşkanlığı ve Meclisi kontrol etmesini zorlaştırarak, askeri-vakıf kompleksinin çıkarlarını gerçekleştirmesinin önünün açılmasında Anayasa Koruyucular Konseyi de belirleyici olmaktadır. Anayasa Koruyucular Konseyi cumhurbaşkanlığı, parlamento ve uzmanlar meclisi seçimlerinde tüm adayların niteliklerini değerlendirme yetkisini elinde bulundurmanın yanı sıra, hükümet ve Meclis tarafından yapılan tüm kanun teklifleri ve mevzuat değişikliği önerilerinin İslam ve Anayasa ile uyumlu olup olmadığını denetlemek gibi önemli bir güce sahiptir (Thaler vd., 2010: 29–30; Yeganeh, 2015: 78).

Uluslararası odaklı sermaye fraksiyonu, tüm bu engellere rağmen Ahmedinejad'ın iki cumhurbaşkanlığı dönemi dışında, 1989'dan beri

hükümeti (yürütme organı) elinde tutmayı başarmaktadır. İktidarda olduğu dönemde bu fraksiyon, “siyaset-dışı” olarak tanımlanan teknokratların önemini vurgulayarak, Ekonomi ve Finans Bakanlığı, Merkez Bankası, Yönetim ve Planlama Teşkilatı gibi birçok bakanlık ve hükümet dairesinin işleyişinde ve karakterinde değişiklikler yaptı. Aynı şekilde İran Ticaret Destek Örgütü, İran Özelleştirme Teşkilatı gibi yeni kurumlar kurdu ve Tahran Menkul Kıymetler Borsası’nı yeniden açtı. Beklendiği üzere, Rafsancani ve Hatemi yönetimiyle bağları olan bu bürokrasi, Ahmedinejad döneminde ciddi saldırılara maruz kaldı. Ahmedinejad, “bağımsız uzmanlar”ın kararını tanımayarak etkili bir kurum olan Yönetim ve Planlama Teşkilatı’nı Başkanlık dairesinin kontrolüne aldı (Harris, 2017: 193). Daha da önemlisi, Ahmedinejad’ın cumhurbaşkanlığı süresince, devrimci kuruluşlar ve silahlı kuvvetlerin piyasaya girmelerini ve ekonomik faaliyetlerini yaygınlaştırmalarını kolaylaştırmak için bu kuruluşların çalışma tarzı ve işleyişlerinde değişiklikler yapıldı.

Uluslararası odaklı sermaye fraksiyonunun atanmış kurumları ele geçirmesinin olanaksızlığı ve seçilmiş kurumları kontrol etmedeki kırılganlıkları göz önüne alındığında, İran’da geçtiğimiz on yıllarda yaşanan en büyüki siyasi çatışmalardan birinin neden hileli seçimler ve ön seçim sürecinin yasallığı üzerine olduğu aşikârdır. Seçim sistemi üzerindeki bu derin siyasi mücadele, devrimin ilk on yılı ile 1989 sonrası dönem arasındaki farklılığın açık bir göstergesi olup, devlet kurumlarının sermaye birikiminin yeniden şekillenmesiyle belirlenen egemen sınıf fraksiyonlarının (tersi değil) saldırılarına nasıl maruz kaldığını ve bunun aksinin mümkün olmadığını gözler önüne sermektedir. Koruyucular Konseyi’nin seçimlerde adayların uygunluğunu onaylaması ya da reddetmesine dayanan başat rolü, 1989 Anayasası’nda yapılan değişikliğin ardından iyice belirginleşmiştir (Iran Data Portal, 1991; Papan-Matin, 2014). Bu kurumsal değişim, devlet içinde neoliberal reformlara muhalefet eden “İslamcı sol militanları” marjinalleştirme girişimleriyle bağlantılı görülmelidir. Benzer şekilde, 1989 Anayasa değişikliğinde Başbakanlık Ofisinin feshedilmesi, sermaye birikimini canlandırmak için ekonominin yeniden yapılandırılmasının önünü açma çabalarının bir parçasıydı. Ancak, Koruyucular Konseyi’nin önleyici müdahaleleri iki sermaye fraksiyonunun neoliberalleşme süreci üzerindeki çatışmasının peyderpey şiddetlenmesiyle, uluslararası odaklı sermaye fraksiyonunun siyasi temsilcilerinin saf dışı bırakılması için meşrulaştırıcı bir araç olarak yaygın şekilde kullanılmıştır — bu açıdan, aralarında Altıncı Meclis’te görev almış 80 kişinin de bulunduğu Yedinci Meclis adaylarından 3 bin 500’ünün adaylığının men edilmesi örneği önemlidir (BBC News, 2004; Rasa, 2016). Uluslararası odaklı sermaye fraksiyonu, İçişleri Bakanlığı ve Uygunluk Konseyi aracılığıyla 1999 ve

2010'da iki defa Korumucular Konseyi'nin önleyici yetkilerini kaldırmaya teşebbüs etti. Buna rağmen, Rehber'in Korumucular Konseyi'ne arka çıkması bu tasarıların önünü kesti ve tamamını başarısızlığa uğrattı (Aftab-E Yazd, 2010; Arjomand, 2000; İran, 2010; Khordad, 1999; Khuzestani, 1999). Konsey, bununla birlikte, uluslararası odaklı sermaye fraksiyonunun lehine olan sayısız yasa tasarısını da engelledi. Bu engellemelere, yabancı sermaye akışlarının önünün kesilmesi ve vakıflara ait hükümet denetimi dışındaki binin üzerindeki kamu işletmesinin özelleştirilmesine ilişkin Hatemi hükümetince önerilen tasarının reddedilmesi de dâhildi (Khajehpour, 2000: 590; Namazi, 2000: 23).

Bu fraksiyonlar arası gerginliklerin yumuşatılarak devletin bütünlüğünün korunmasında iki devlet kurumu çok önemliydi: Uygunluk Konseyi ve Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi. Her ikisi de 1989 Anayasa değişikliği sonrasında kurulmuş ve sınıf içi çatışmaların yoğunlaştığı sonraki on yıllarda asıl niteliklerine kavuşmuştu. Anayasal olarak Uygunluk Konseyi'nin otuz dokuz üyesi Rehber tarafından atanmaktadır, fakat egemen sınıfın iki fraksiyonu arasındaki güç dengesi büyük ölçüde iyi idare edilmektedir. Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyinde iki fraksiyonun temsilcileri de yer bulabilmektedir. Stratejik düzeydeki politikaların hayata geçirilmesinde kilit bir görevi bulunan Konsey, “toplular karar alma süreçlerini teşvik etmek ve ülkenin önemli meselelerine yönelik tarafsızca tutum almak konularında kritik bir rol oynamaktadır” (Ehteshami, 2017: 27).

Uluslararası odaklı sermaye ve askeri-vakıf kompleksinin çıkarlarının gerçekleşmesi adına resmî kurumlar üzerinde yürüten mücadelenin yanı sıra sivil toplum örgütleri de kurulmuş, saldırıya uğramış ya da yasaklanmıştır. Uluslararası odaklı sermaye fraksiyonu, İslam'ın demokratik/liberal yorumunu ve liberalizmle uyumunu desteklemek için 1990'ların başından beri bağımsız medya, siyasi partiler ve sivil toplum örgütlerinin kuruluşunu onaylamış ve finanse etmiştir.¹⁰ İslam'ın bu yorumu, uluslararası odaklı sermayenin çıkarları için olmazsa olmaz bir mesele olmuştur, çünkü bu, İslam Cumhuriyeti ve uluslararası toplum (ve Batı egemenliğindeki dünya düzeni) arasındaki yakınlık ve uyum noktalarını tartışma olanağı yaratmaktadır. Rafsancani hükümetince basın kısmen özgürleştirilmesi ve yine Cumhurbaşkanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin kurulması sonucu basın ve yayıncılıkta yaşanan niceliksel artış, başlarda İslam'ın “liberal” yorumunun hayata geçmesi açısından etkili olmuştu (Mohebi, 2014: 71–4; Tarock, 2001: 588). Bu yeni anlatının geçek manada yükselmesi, Rafsancani hükümetiyle sıkı ilişkileri bulunan İnşanın Yürütücüleri (*Kargozaran*) adında yeni bir merkez siyasi

partinin Kasım 1995'te kurulmasıyla somutlaştı (Ashraf ve Banuazizi, 2001: 251). İnşanın Yürütücüleri Partisi'nin ve aynı spektrumda yeni ortaya çıkan siyasi grupların desteği, Hatemi'nin 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ezici bir zafer kazanmasını sağladı (Moslem, 2002: 253).

Askeri-vakıf kompleksinin ulusal radyo televizyon yayınına hâkim olması karşısında, Hatemi, hasımlarının medya gücüyle baş edebilmek için “canlı bir sivil toplum” inşa etmeyi siyasi gündeminin merkezine oturttu (Hamshahri, 1997; Hamshahri, 1998). Sivil toplumun bu şekilde öne çıkartılması, İslam'ın liberal yorumunun yaygınlaşmasına ve seçmenler üzerinde bir çekim alanı oluşturmaya hizmet etti. Bu yüzden uluslararası odaklı sermaye fraksiyonu ile yakın bağları olan Hatemi'nin reformist hükümeti, siyasi gruplar ve STK'ların hızla çoğalması için uygun koşullara zemin hazırladı. 1990'lardan beri kademeli artışına tanıklık edilen siyasi partiler ve örgütlerin sayısı 2000'de 95'e ulaştı. Ayrıca, 2001 yılında üniversitelerde 1500 civarında öğrenci örgütü bulunmaktaydı (Bayat, 2013: 43 ve 60). Daha da önemlisi, hükümetin desteği sayesinde gazete, dergi ve edebi yayınların sayısı astronomik şekilde artarak 2000 yılında binin üzerine çıktı. 1980'lerde yalnızca 7 gazete bulunurken, uluslararası odaklı sermaye fraksiyonu için hayati önemi olan günlük gazetelerin sayısı 1993'te 34'e, 1996'da 62'ye ve 1990'ların sonuna gelindiğinde 112'ye yükseldi (Kamrava, 2001: 171; Mohebi, 2014: 89).

Diğer yandan, askeri-vakıf kompleksi, sivil toplumun gelişmesini ve basın yaygınlaşmasını “İslami devrimci değerler”e tehdit arz eden Batılı (ABD) adetler olarak değerlendirmekteydi (Hovsepian-Bearce, 2015: 196; Mohebian, 1998). Yapısı ve birikim stratejisi uyarınca bağımsızlığın ve kültürel saflığın önemini vurgulayan yerli ve muhafazakâr bir İslami yorumu savunan askeri-vakıf kompleksi, sivil toplum örgütlerini ve gazeteleri kapatmak için devletin zor aygıtları üzerindeki tekeli sayesinde rutin biçimde güç uygulamaktaydı. Örneğin, General Safevi'nin (dönemin Devrim Muhafızları komutanı) liberal gazetecilerin “boğazlarını kesmeye ve dillerini koparmaya” yemin etmesi (Arjomand, 2000: 289) ve Rehber'in reformcu gazeteleri “düşman üsleri” olarak tanımlamasından sonra, Nisan 2000'de 40 gazete kapatıldı ve ondan fazla gazeteci hapse atıldı (Tarock, 2001: 586). Askeri-vakıf kompleksi, yerli ve Batı karşıtı anlatısının propagandasını çok sayıda TV kanalı bulunan ulusal medya ve radyo istasyonu, birçok gazete ve Besiç'in ulusal çaptaki şubeleri üzerinden gerçekleştirmenin yanında, ayrıca, geleneksel toplum temelli örgütleri de kullanmaktaydı (Mohebi, 2014: 127–146).

Sonuç

1979 devriminin istisnacı yorumu ve/ya rantçı devlet teorisinin temel politik ve ekonomik ibreleri, devrim sonrası İran devleti üzerine öne çıkan açıklamaların temelini oluşturmakta ve bu durum iki problemi açığa çıkarmaktadır. Birincisi, bu yaklaşımlar devleti analiz ederken olumsal [*contingent*] etkenlere bağlı kalarak sermaye birikimi ve sınıf formasyonu gibi sorunları geri plana atmaktadır. İkincisi, bu analitik etkenler ulusal sosyo-politik alanın ürünleri olarak kabul edilmektedir.

Aksine, bu makalenin temel argümanı, İran devletinin, daha geniş küresel neoliberal kapitalizm sürecinin bir parçası olan İran'ın neoliberalleşmesiyle ilişkili olarak kavramsallaştırılması gerektiğidir. Devleti, sermaye birikim süreçlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal ilişkileri yansıtan bir dizi kurumsal biçim şeklinde tanımlayarak, devletin yalnızca ulusal alan referanslarıyla anlaşılamayacağını ileri sürdüm. İlk olarak, ilişkisel yöntem üzerinden, İran'da sermaye birikim sürecini, küresel neoliberal yeniden yapılanmanın geniş zemininde ele aldım ve hem küresel ve yerel dinamiklerin hem de dış ve iç faktörlerin etkileşimlerinin İran'da nasıl “melez bir (*hybrid*) neoliberalizm” meydana getirdiğini ortaya koydum. Sonrasında, bu sürecin 1990'ların başından itibaren devletin sınıfsal tabanını yeniden yapılandırıldığını ve bunun sonucunda çatışan birikim stratejileriyle uluslararası odaklı sermaye fraksiyonu ve askeri-vakıf kompleksinin sahneye çıkışını tartıştım. Devamında, uluslararası sermaye fraksiyonu ve askeri-vakıf kompleksi arasında, kendi birikim stratejilerini gerçekleştirmeleri bağlamında ortaya çıkan mücadelelerin -bazı sivil toplum örgütleri de dâhil- devlet kurumlarının yeniden örgütlendirilmesiyle sonuçlandığını ve devlet ideolojisi olarak siyasal İslam'ın “demokratik/liberal” İslam ve “devrimci” İslam olarak birbiriyle rekabet eden iki söylem etrafında yeniden şekillendiğini somutlamaya çalıştım. Devlet biçiminin yeniden örgütlenmesi neoliberalleşme süreciyle ilişkilendirilmeden kavranamayacağı gibi, devletin kuramsallaştırılmasında yalnızca din, kaynak zenginliği, himayeci ağlar ve liderlik biçimleri gibi ulusal toplumsal ilişkilere ve iç faktörlere başvurulması, öngörüsüz olmasa da en iyi ihtimalle eksiktir.

Ollman, *dışsal* ilişkiler felsefesi üzerine bina edilmiş yaklaşımlara olan eleştirisinde (2015: 10) “değişimler ve ilişkiler, gerçekliğin her alanında ‘büyük resmin’ temel malzemeleridir ve onları olay örgüsü içerisinde ilgi çekmeyen figüran rolüne indirmek çoğu burjuva ideolojisinde olduğu gibi parçalı, durağan ve tek taraflı bir bakış açısı sonucunu doğurur” der. İran devletini kuramsallaştırırken, devleti küresel toplumsal ilişkilerle kurduğu

bağlar ve geniş dünyayla etkileşim içinde kurulan bir ilişki olarak ele almak, devlet analizinde bu tek taraflı bakışı çürütmekte ve bu istisnacı örtüyü ortadan kaldırmaktadır. Ortadoğu’da devlet üzerine yapılan çalışmalarda küresel ve yerel arasındaki ikili görüşe itiraz eden benzer bir yaklaşım Ortadoğu’nun istisnai bir bölge görüntüsünden kurtulmasına yardımcı olacaktır.

DİPNOTLAR

- 1 Kamran Matin’in *Recasting Iranian Modernity* (2013) adlı çalışması, 1979 İran Devrimi üzerine istisnacı kuramsal yaklaşımları ortaya sermekte ve bu yaklaşımlara karşı çıkmaktadır.
- 2 Makaleyi gözden geçiren kimliği kör hakemlerden birine Harris’in çalışmasına dair eleştirimi detaylandırmama yardımcı olan yapıcı yorumları için müteşekkirim.
- 3 Bu yorumların etkili bir eleştirisi için bkz. Connell ve Dados (2014)
- 4 Eşitsiz ve Bileşik Gelişim Okulu (Rosenberg, 2006; Matin, 2007; Anievas ve Nişancioğlu, 2015), bu somut özgüllük ve bileşim durumlarını “uluslararası” düzlemde kalarak analiz etmenin mümkün olmadığını ileri sürebilir; nitekim devletlerin egemenlik sınırları ‘özel bileşimlerin gerçekleştiği yerlerdir. Bu böyledir, zira eğer herhangi bir toplumda gerçekleşen bir şey evrensel süreçlerin bir örneğiye, EBG herhangi bir toplumdaki gelişmenin özgüllüğünü açıklayamamaktadır (Davidson, 2009: 19). Bu yetersizlik, son kertede bu entelektüel akımın, kapitalizmin dünya genelinde kurulduğu ve yeniden yapılandırıldığı süreçlerin geniş çeşitliliği içinde, ‘devlet ve sınıf aktörlerinin mekânsal-zamansal dinamiklerini ve nedensel etkilerini’ gözden kaçırmayı gerçeğiyle ilgilidir (Bieler ve Morton, 2018: 99).
- 5 12 İmam’cı Şii mezhebinde 12 İmamlar, Muhammed Peygamberden sonra İslam camiasının liderleridir. 12. İmam’ın Büyük Gaybet’i döneminde (940’tan bugüne), büyük Şii müçtehitleri gizli İmam’ın gerçek fikriyatını saptamakta ve yasal kıstasları tesis etmektedir. Kaçar döneminden beri, müçtehitlerin bu özerk yargı otoritesi siyasal alana doğru genişlemiş, neticede *velayet-i fakih* (müçtehitlerin vesayeti) doktrinine dönüşmüştür. İran İslam Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla İmam unvanı veli-i fakih’e (Rehber) tahsis edilmiştir.

- 6 Farsça’da, devlet sözcüğünün karşılığı “*dolat*” iken, İran’ın siyasi yapısında ve kamusal alanda “*dolat*” genellikle “*hükümet*”i ima eder. Bu sebeple, “devlet” sözcüğünün daha iyi bir çevirisi “*hokumat*”tır. Tartışma açısından bu oldukça önemlidir çünkü hem devlet mülkiyetini (bakhsh-e dolat) hem de hükümet denetiminden muaf kamu mülkiyetini (bakhsh-e omumi-e ghare dolati) devlet mülkünün iki ayrı biçimi olarak kabul ediyorum.
- 7 Ortadoğu üzerine Adam Hanieh de bu ayrımı Körfez sermayesi bağlamında (2011 ve 2018) etkili biçimde sorunsallaştırmaktadır.
- 8 Rehber’in, “seçimle belirlenen ömür boyu görev süresi” vardır, fakat Uzmanlar Meclisi tarafından seçilebilir, değerlendirilebilir ve gerekirse görevden alınabilir olması gerekir. Ancak, adaylıkları öncesinde Koruyucular Konseyi mensuplarınca değerlendirmeye tabii tutulan Uzmanlar Meclisi üyeleri, sonuç olarak, doğrudan ya da dolaylı biçimde Rehber tarafından atandığı için anayasal görevini hiçbir zaman tam anlamıyla yerine getirememektedir (Alamdari, 2009: 111). Başka bir deyişle, Rehber’in yetkilerinin önünde gerçek manada bir denge ve denetim mekanizması bulunmamaktadır.
- 9 Koruyucular Konseyi 12 üyeden oluşmakta, 6 din adamı Rehber tarafından ve din adamı olmayan diğer 6 üye kendisi de yine Rehber tarafından seçilen Yargı Başkanı’nın tavsiyesiyle belirlenmektedir.
- 10 İslam’ın bu demokratik/liberal yorumu yeni ve özgün bir entelektüel yönelim değildi; kökeni 19. yüzyıla kadar gitmekte, 1906-1911 Anayasa Devrimi, 1960’lar ve 1979 devriminin erken aşamalarında izleri bulunabilmektedir (Sukidi, 2005: 401–12; Kamrava, 2008: 120; Jahanbakhsh, 2001: 65–112). Buna rağmen, siyasi mahiyeti 1990 sonrası döneme göre önemsiz kalmaktaydı.
- * Ç.N.: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin ABD, İngiltere, Fransa, Rusya ve Çin’den oluşan 5 daimi üyesine ek olarak Almanya’yı kapsayan ülkeler grubu.

KAYNAKÇA

- Abrahamian, E. (1993). *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*. University of California Press.
- Aftab-E Yazd. (2010). Gholammohsen Elham (Spokesman of the Guardian Council): They want to eliminate the supervision of the Council. *Aftab-E Yazd*, Feb 13.

- Alamdari, K. (2009). Elections as a tool to sustain the theological power structure. In A. Parasiliti (Ed.), *The Iranian revolution at 30* (pp. 109–112). The Middle East Institute.
- Anievas, A., & Nişancioğlu, K. (2015). *How the west came to rule: The geopolitical origins of capitalism*. Pluto Press.
- Arjomand, S. A. (2000). Civil society and the rule of law in the constitutional politics of Iran under Khatami. *Social Research*, 67(2), 283–301 https://www.jstor.org/stable/40971474?seq=1#metadata_info_tab_contents
- Arjomand, S. A. (2009). *After Khomeini: Iran under his successors*. Oxford University Press.
- Article 110 of the Constitution. (2010). Leadership in the Constitution of the Islamic Republic of Iran. <http://www.leader.ir/en/law>.
- Ashraf, A., & Banuazizi, A. (2001). Iran's tortuous path toward "Islamic liberalism". *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 15(2), 237–256. <https://doi.org/10.1023/A:1012921001777>
- Ayubi, N. N. (1996). *Over-stating the Arab state: Politics and society in the Middle East*. I.B. Tauris.
- Bayat, A. (2013). The making of post-Islamist Iran. In A. Bayat (Ed.), *Post-Islamism: The changing faces of political Islam* (pp. 35–65). Oxford University Press.
- BBC News. (2004). *Iran MPs defy calls to end sit-in*. http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/middle_east/3395621.stm.
- Bieler, A., & Morton, A. D. (2018). *Global capitalism, global war, global crisis*. Cambridge University Press.
- Buchta, W. (2000). *Who rules Iran? The structure of power in the Islamic Republic*. The Washington Institute for Near East Policy.
- Burawoy, M. (2001). Neoclassical sociology: From the end of communism to the end of classes. *American Journal of Sociology*, 106(4), 1099–1120. <https://doi.org/10.1086/320299>

- Connell, R., & Dados, N. (2014). Where in the world does neoliberalism come from? *Theory and Society*, 43 (2), 117–138. <https://doi.org/10.1007/s11186-014-9212-9>
- Davidson, N. (2009). Putting the nation back into ‘the international’. *Cambridge Review of International Affairs*, 22(1), 9–28. <https://doi.org/10.1080/09557570802683920>
- Davidson, N. (2017). Crisis neoliberalism and regimes of permanent exception. *Critical Sociology*, 43(4-5), 615–634. <https://doi.org/10.1177/0896920516655386>
- Davies, W. (2018). The neoliberal state: Power against ‘politics’. In D. Cahill, et al. (Eds.), *The SAGE handbook of neoliberalism* (pp. 273–283). SAGE.
- Duménil, G., & Lévy, D. (2004). *Capital resurgent: Roots of the neoliberal revolution*. Harvard University Press.
- Ehteshami, A. (1995). *After Khomeini: the Iranian second republic*. Routledge.
- Ehteshami, A. (2017). *Iran: Stuck in transition*. Routledge.
- Ghamari-Tabrizi, B. (2008). *Islam and dissent in postrevolutionary Iran*. I.B. Tauris.
- Hamshahri. (1996). Rafiqh-Doust: ‘government economic policies, development and poverty alleviation’. *Hamshahri*, June 20.
- Hamshahri. (1997). Political renovation of society is a necessity of our era (evaluation of the programme of the elected president). *Hamshahri*, July 24.
- Hamshahri. (1998). Interview with Mohsen Armin: civil society does not have any conflict with religious beliefs. *Hamshahri*, January 19.
- Hanieh, A. (2010). The internationalisation of Gulf capital and Palestinian class formation. *Capital & Class*, 35 (1), 81–106. <https://doi.org/10.1177/0309816810392006>
- Hanieh, A. (2011). *Capitalism and class in the Gulf Arab states*. Palgrave Macmillan.

- Hanieh, A. (2013). *Lineages of revolt: Issues of contemporary capitalism in the Middle East*. Haymarket Books.
- Hanieh, A. (2018). *Money, markets, and monarchies: The Gulf cooperation Council and the political economy of the contemporary Middle East*. Cambridge University Press.
- Harris, K. (2013). The rise of the subcontractor state: Politics of pseudo-privatization in the Islamic Republic of Iran. *International Journal of Middle East Studies*, 45(1), 45–70. <https://doi.org/10.1017/S0020743812001250>
- Harris, K. (2017). *A social revolution: Politics and the welfare state in Iran*. University of California Press.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Harvey, D. (2006). *The limits to capital*. Verso.
- Hobson, J. M. (2007). Is critical theory always for the white West and for Western imperialism? Beyond Westphalian towards a post-racist critical IR. *Review of International Studies*, 33(S1), 91–116. <https://doi.org/10.1017/S0260210507007413>
- Hovsepian-Bearce, Y. (2015). *The political ideology of Ayatollah Khamenei: Out of the mouth of the supreme leader of Iran*. Routledge.
- ICCIMA. (2012). *Study of participation of sectors of the economic system in the privatisation process in Iran from 1380–1390*. Centre of Cultural Affairs and Publishing.
- Iran. (2010). End of the attempt for limiting the authority of the Guardian Council. *Iran*, February 11.
- Iran Data Portal. (1991). *Interpretation of Article 99, the Guardian Council letter, no. 1234*. <http://irandataportal.syr.edu/interpretation-of-article-99>.
- Iranian Privatisation Organisation Website. (n.d.). *Proceeds of Privatisation. Annual data*. <https://ipo.ir/%D8%A2%D9%85%D8%A7%D8%B1-%D8%B3%D8%A7%D9%84%DB%8C%D8%A7%D9%86%D9%87>.

Jahanbakhsh, F. (2001). *Islam, democracy and religious modernism in Iran, 1953-2000: From Bāzargān to Soroush*. Brill.

Kamrava, M. (2001). The civil society discourse in Iran. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 28(2), 165–185. <https://doi.org/10.1080/13530190120083068>

Khalatbari, F. (1994). The Tehran Stock Exchange and privatisation of public sector enterprises in Iran. In T. Coville (Ed.), *The economy of Islamic Iran* (pp. 177–208). Institut Francais de Rechere en Iran.

Kamrava, M. (2008). *Iran's intellectual revolution*. Cambridge University Press.

Khajehpour, B. (2000). Domestic political reforms and private sector activity in Iran. *Social Research*, 67(2), 577–598. https://www.jstor.org/stable/40971485?Search=yes&resultItemClick=true&searchText=Domestic+political+reforms+and+private+sector+activity+in+Iran.+Social+Research&searchUri=%2Faction%2FdoBasicSearch%3FQuery%3DDomestic%2Bpolitical%2Breforms%2Band%2Bprivate%2Bsector%2Bactivity%2Bin%2BIran.%2BSocial%2BResearch%26filter%3D%26so%3Drel&ab_segments=0%2FSYC-6168%2Fcontrol&refreqid=fastly-default%3A740f583da7299ebelb78a2b42663707a&seq=1#metadata_info_tab_contents

Khordad. (1999). 16 conservative MPs legalised proactive supervisory power. *Khordad*, August 11.

Khuzestani, J.M. (1999). The role of proactive supervision at the service of totalitarians. *Sobh-E Emrouz*, May 11.

Klein, N. (2007). *The shock doctrine: The rise of disaster capitalism*. Penguin.

Konings, M. (2012). Neoliberalism & the state. *Alternate Routes: A Journal of Critical Social Research*, 23(1), 85–98. <http://www.alternateroutes.ca/index.php/ar/article/view/15857>

Maloney, S. (2015). *Iran's political economy since the revolution*. Cambridge University Press.

Martin, V. (2003). *Creating an Islamic state: Khomeini and the making of a new Iran*. I.B. Tauris.

- Matin, K. (2007). Uneven and combined development in world history: The international relations of state formation in premodern Iran. *European Journal of International Relations*, 13(3), 419–447. <https://doi.org/10.1177/1354066107080132>
- Matin, K. (2013). *Recasting Iranian modernity: International Relations and social change*. Routledge.
- McMichael, P. (1990). Incorporating comparison within a world-historical perspective: An alternative comparative method. *American Sociological Review*, 55(3), 385–397. <https://doi.org/10.2307/2095763>
- Mohebi, M. (2014). *The formation of civil society in modern Iran: Public intellectuals and the state*. Palgrave MacMillan.
- Mohebian, M. (1998). Civil society and the logic of the Western infiltration. *Resalat*, February 7.
- Morady, F. (2011). Who rules Iran? The June 2009 election and political turmoil. *Capital & Class*, 35(1), 39–61. <https://doi.org/10.1177/0309816810393940>
- Moslem, M. (2002). *Factional politics in post-Khomeini Iran*. Syracuse University Press.
- Namazi, B. (2000). The legal aspects of doing business in Iran. *International Financial Law Review*, 19(2), 23–27. <https://heinonline.org/HOL/P?h=hein.journals/intfinr19&i=77>
- Ollman, B. (2003). *Dance of the dialectic: Steps in Marx's method*. University of Illinois Press.
- Ollman, B. (2015). Marxism and the philosophy of internal relations; or, how to replace the mysterious ‘paradox’ with ‘contradictions’ that can be studied and resolved. *Capital & Class*, 39(1), 7–23. <https://doi.org/10.1177/0309816814564128>
- Ong, A. (2006). *Neoliberalism as exception: Mutations in citizenship and sovereignty*. Duke University Press.

- Papan-Matin, F. (2014). The constitution of the Islamic Republic of Iran (1989 edition). *Iranian Studies*, 47(1), 159–200. <https://doi.org/10.1080/00210862.2013.825505>
- Rakel, E. (2008). *Power, Islam, and political elite in Iran: A study on the Iranian political elite from Khomeini to Ahmadinejad*. Brill.
- Rasa, H. (2016). *The Six Majles; sit-in, protest, court*. https://www.bbc.com/persian/iran/2016/02/160214_ir94_6th_majlis.
- Robinson, W. I. (2001). Social theory and globalization: The rise of a transnational state. *Theory and Society*, 30(2), 157–200. <https://doi.org/10.1023/A:1011077330455>
- Rosenberg, J. (2006). Why is there no international historical sociology? *European Journal of International Relations*, 12(3), 307–340. <https://doi.org/10.1177/1354066106067345>
- Sadjadpour, K. (2008). *Reading Khamenei: The world view of Iran's most powerful leader*. Carnegie Endowment for International Peace.
- Sukidi. (2005). The traveling idea of Islamic protestantism: A study of Iranian luthers. *Islam and Christian-Muslim Relations*, 16(4), 401–412. <https://doi.org/10.1080/09596410500252343>
- Tarock, A. (2001). The muzzling of the liberal press in Iran. *Third World Quarterly*, 22(4), 585–602. <https://doi.org/10.1080/01436590120071795>
- Thaler, D. E., Nader, A., Chubin, S., Lynch, C., & Green, J. D. (2010). Mullahs, guards, and bonyads: An exploration of Iranian leadership dynamics. Rand Corporation.
- Valadbaygi, K. (2021). Hybrid neoliberalism: Capitalist development in contemporary Iran. *New Political Economy*, 26(3), 313–327. <https://doi.org/10.1080/13563467.2020.1729715>
- Yeganeh, H. (2015). *Making sense of Iranian society, culture, and business*. Business Expert Press.